

Галіна Канцавая (Брэст)

**НА СТАРАНЕ – У СТАРАНЕ (ПРА «ЗНЕСНІЯ»
ПАДАБЕНСТВА І СУГУЧНАСЦЬ НЕКАТОРЫХ
ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ)**

У мове існуюць словы, якія маюць знешняе гукавое падабенства, але не з'яўляюцца тоеснымі па марфемнай будове і характарызуюцца розным лексічным значэннем: *дзеісны* 'здольны актыўна ўздзейнічаць на што-н.' і *дзеіны* 'надзвычай энергічны, актыўны'; *расяны* 'які мае адносіны да расы; з расы' і *росны* 'пакрыты расою; з расою'; *пераменлівы* 'які часта мяняецца, зменлівы; няўстойлівы' і *пераменны* 'які мяняецца, чаргуецца з чым-н.; непастаянны'. Падобнага тыпу словы знаходзяцца ў паранімічных адносінах.

Паранімічныя адносіны ўласцівыя не толькі словам, але і некаторым фразеалагізмам. Фразеалагічныя паронімы характарызуюцца гукавым падабенствам і поўнай семантычнай самастойнасцю: *язык праглынуць* 'перастаць гаварыць, змоўкнуць' і *язык праглынеш* 'вельмі смачны, прыемны, апетытны (пра яду, пітво)'; *ламаць галаву* 'напружана думаць, задумвацца, стараючыся зразумець, разгадаць што-н.' і *зламаць галаву* 'скалечыцца, загінуць'. Кожны фразеалагізм з пары мае свае сінонімы: *язык праглынуць* – *наступаць сабе на язык, прыкусиць язык, прышчаміць язык, навесіць <сабе> замок на рот; язык праглынеш* – *за вушы не адцягнеш (у 1 знач.), пальчыкі абліжаш (у 1 знач.), у роце растае*. Апошні фразеалагізм мае яшчэ і антонімы: *расце ў роце, хоць на сабаку вылі*.

Фразеалагізм рэалізуе сваё значэнне не ізалявана, а ў цеснай сувязі з сістэмай мовы як яе састаўны элемент. Важным кампанентам значэння фразеалагічнай адзінкі з'яўляецца абумоўленасць яе значэннямі іншых слоў ці словазлучэнняў, з якімі яна ўступае ў сувязь. Адносіны паміж фразеалагічнай адзінкай і словам, з якім яна спалучаецца, з'яўляюцца сінтагматычнымі. Фразеалагізмы-паронімы, уступаючы ў спалучэнні з іншымі словамі, выяўляюць свае розныя значэнні. Кожны фразеалагізм з паранімічнай фразеалагічнай пары мае пастаянныя словы-суправаджальнікі, якія дапамагаюць рэалізацыі значэння ўстойлівай адзінкі. Напрыклад, пастаяннымі суправаджальнікамі фразеалагізма *ў кулак* 'ціха і непрыкметна' з'яўляюцца дзеясловы *смяяцца, хіхікаць, рагатаць*, а фразеалагізма *ў кулаку* 'ў поўнай залежнасці' – дзеяслоў *трымаць*. Фразеалагізм *на вецер* 'дарэмна, упустую, безвынікова' мае дзеясловы-суправаджальнікі *гаварыць, крычаць*, а фразеалагізм *да ветру* 'па сваёй натуральнай патрэбе' – *ісці, хадзіць, пайсці*. Для фразеалагізма *на чацвярэньках* 'адначасова на абедзвюх руках і нагах' пастаяннымі суправаджальнікамі з'яўляюцца дзеясловы *паўзці, стаяць*, а для

фразеалагізма *на чацвярэнькі* 'адначасова на абедзве нагі' – дзеясловы *станавіцца, апускацца*.

Фразеалагізмы-паронімы – гэта самастойныя адзінкі, для кожнай з якіх уласцівы свае паняццёвыя сувязі, пэўная вобразнасць: у *старане* 'на некаторай адлегласці, воддаль' і *на старане* 'не дома, не ў сябе, у чужым месцы'; *абсыпаць золатам* 'шчодро абдорваць, абагачаць' і *абсыпацца золатам* 'вельмі нажывацца, узбагачацца'; у *бараду* смяяцца (засмяяцца) 'ціха і непрыкметна' і з *барадой* 'няновы, нясвежы, ужо вядомы' (пра анекдот, навіны, жарты).

Фразеалагічныя паронімы абазначаюць розныя паняцці. Крытэрыямі аднясення фразеалагізмаў да паронімаў выступаюць: 1) немагчымасць узаемазамены ў маўленні адной устойлівай адзінкі іншай; 2) уваходжанне ў склад фразеалагізмаў-паронімаў прыблізна аднолькавага набору слоў; 3) наяўнасць пры кожным фразеалагізме-пароніме сваіх слоў-суправаджальнікаў; 4) большасць фразеалагізмаў-паронімаў маюць свае фразеалагічныя сінонімы і фразеалагічныя антонімы.

Фразеалагічныя паронімы з'яўляюцца вынікам знешняга гукавога супадзення адзінак, якія маюць у сваім складзе:

1) розныя прыназоўнікі пры аднолькавых склонавых формах назоўнікаў: *за галавой* 'на ўтрыманні каго-н. ці пад чыёй-н. аховай, апекай' і *з галавой* 'вельмі разумны, здольны, здатны'; у *вачах* 'у чым-н. уяўленні, разуменні, на думку каго-н.' і *на вачах* 'хутка, увачавідкі'; у *вуснах* 'у чым-н. маўленні' і *на вуснах* 'пастаянна паўтарацца кім-н., абмяркоўвацца'; у *руках* 'у поўнай залежнасці (быць)' і *на руках* 'дамовіліся, згодны'; у *хаду* 'у шырокім ужыванні, карыстанні, вельмі распаўсюджаны' і *на хадзе* 'мімаходам, адначасова з другімі заняткамі'; *на сэрцы* 'падабаецца' і *на сэрцы* 'хто-н. адчувае той ці іншы душэўны стан'; у *абрэз* 'малавата; не больш, чым трэба' і *пад абрэз* 'да грані магчымага, мінімальна (даць, забраць і пад.)'; *на часе* 'пасля таго, як нешта здарылася, адбылося, ', 'занадта позна, запознена (адбылося што-н., рабіць што-н.)' і *на часе* 'тады, калі патрэбна; своечасова'; у *шыю* гнаць, пагнаць 'груба, з лаянкай ці пабоямі' і *на шыю* 'на чыё-н. утрыманне, забеспячэнне';

2) розныя прыназоўнікі пры розных склонавых формах назоўнікаў: *за вуглом* 'употай, спрытна, каб ніхто не чуў, не бачыў, не ведаў (гаварыць, пляткарыць)' і *з-за вугла* 'вераломна, спадцішка, без папярэджвання (нападаць, шкодзіць)'; *да смерці* 'вельмі (хацець, палохаць, бянтэжыць)' і *пры смерці* 'у вельмі цяжкім, небяспечным для жыцця стане'; *ад сілы* 'самае большае, не больш чым (названая колькасць чаго-н.)' і *цераз сілу* 'перасільваючы сябе, стрымліваючы свае пачуцці (рабіць што-н.)'; у *бараду* смяяцца (засмяяцца) 'ціха і непрыкметна' і з *барадой* 'няновы, нясвежы, ужо вядомы' (пра анекдот, навіны, жарты); *на хваробу* 'навошта, для чаго' і *да хваробы* 'вельмі моцна (цягне да чаго-н., хочацца чаго-н. і пад.)', вельмі многа (чаго-н.); *на макулінку* 'крышачку, ледзь-

ледзь', 'нікольнікі, зусім (не заснуць, не мець і пад.)' і *да макулінкі* 'абсалютна (усё; расказаць, распытаць і інш.)';

3) аднолькавыя прыназоўнікі пры розных склонавых формах назоўнікаў: *у руку* 'на карысць каго-н., так, як каму-н. хочацца (гаварыць)' і *ў руці* 'у поўную залежнасць, паду ладу каго-н. (аддаваць, аддаць)'; *пад нос* 'вельмі ціха, невыразна (бубніць, мармытаць)' і *пад носам* 'у непасрэднай блізкасці ад каго-н., побач, блізка'; *у галаве* 'мысленна (назваць, прыкідваць, праходзіць)' і *ў галавах* 'у тым месцы на пасцелі, куды кладуцца галавой'; *у кулак* 'ціха і непрыкметна' і *ў кулаку* 'ў поўнай залежнасці'; *пад абцас* пападаць, трапляць 'у поўную залежнасць, падпарадкаванне. Звычайна пра залежнасць мужа ад жонкі' і *пад абцасам* быць, трымаць, апынуцца 'у поўным падпарадкаванні. Звычайна пра залежнасць мужа ад жонкі';

4) адзін і той жа дзеяслоў, які кіруе рознымі беспрыназоўнікавымі склонавымі формамі назоўнікаў: *тыцкаць носам* 'указваць з мэтай павучання, звычайна ў рэзкай форме' і *тыцкаць нос* 'умешвацца ў што-н.'; *наварочваць твар* 'праяўляць цікавасць, увагу да каго-н., чаго-н.' і *наварочваць тварам* 'прымушаць каго-н., што-н. праявіць увагу, цікавасць да чаго-н.'; *круціць мазгі* 'выклікаць у каго-н. пачуццё кахання, сімпатыі; прывабліваць каго-н.'; 'выклікаць збянтэжанасць, разгубленасць; заблытваць каго-н.' і *круціць мазгамі* 'сур'ёзна думаць, меркаваць, разважаць'; *падаць руку* 'аказваць дапамогу ў цяжкую хвіліну, выручаць' і *рукой падаць* 'зусім блізка, не вельмі далёка';

5) адзін і той жа дзеяслоў, які кіруе аднолькавымі склонавымі формамі назоўнікаў, пры адной з якіх ёсць прыназоўнік: *ускідваць вочы* 'хутка глядзець на каго-н.' і *ўскідваць на вочы* 'зласліва напамінаць пра што-н. непрыемнае';

6) адзін і той жа дзеяслоў, які кіруе аднолькавымі склонавымі формамі назоўнікаў, пры якіх ужываюцца розныя прыназоўнікі: *стаяць на баку* 'падтрымліваць каго-н. у чым-н., падзяляць чые-н. думкі, перакананні' і *стаяць у баку* 'не прымаць непасрэднага ўдзелу ў чым-н., не мець ніякага дачынення да чаго-н.'; *сядзець у галаве* 'неадчэпна прысутнічаць у свядомасці' і *сядзець на галаве* 'трымаць каго-н. у сваім падпарадкаванні';

7) адзін і той жа дзеяслоў, які кіруе рознымі прыназоўнікава-склонавымі формамі назоўнікаў: *стаяць на вачах* 'засланяць святло, перашкаджаць бачыць што-н.' і *стаяць перад вачамі* 'неадчэпна ўзнiкаць, з'яўляцца ў зрокавым уяўленні';

8) дзеясловы з рознымі прэфіксамі, але аднаго трывання, якія кіруюць аднолькавымі склонавымі формамі назоўнікаў: *адкруціць галаву* 'забіць, знішчыць', 'строга пакараць' і *скруціць галаву* 'скалечыцца, загінуць'; *прыкладваць руку* 'біць каго-н.'; 'мець дачыненне да чаго-н. заганнага, прымаць удзел у чым-н. нядобрым' і *накладваць руку*

'прысвойваць, захопліваць што-н.', 'падпарадкоўваць сваёй уладзе, распраўляцца з кім-н., чым-н.'; *падціскаць хвост* 'спалохаўшыся чаго-н., станавіцца больш асцярожным, траціць самаўпэўненасць' і *прыціскаць хвост* 'прымушаць каго-н. падпарадкоўвацца; ствараць цяжкае, бязвыхаднае становішча'; *задаваць пары* 'моцна сварыцца каго-н., рэзка прабіраць каго-н.' і *паддаваць пары* 'натхняць, падбадзёрваць каго-н.'; *прыцягнуць за вушы* 'неапраўдана, беспадстаўна выкарыстоўваць што-н. у якасці доказаў' і *выцягнуць за вушы* 'дапамагчы няздольнаму, няўмеламу чалавеку ў вучобе, у руху па службе';

9) дзеясловы рознага трывання, якія кіруюць аднолькавымі склонавымі формамі назоўнікаў: *таптаць пад ногі* 'адкідваць як непрымальнае, не лічыцца з чым-н., не надаваць значэння чаму-н.' і *падтаптаць пад ногі* 'зняважліва адносячыся да каго-н., падпарадкоўваць сваёй волі, сваёй уладзе', 'чарніць, няславіць';

10) дзеясловы, якія адрозніваюцца зваротнасцю-незваротнасцю і кіруюць аднолькавымі склонавымі формамі назоўнікаў: *разрываць на часткі* 'бесперапынна турбаваць просьбамі, даручэннямі' і *разрывацца на часткі* 'старацца выконваць мноства розных спраў, даручэнняў'; *збіваць з толку* 'выклікаць замяшанне, разгубленасць; заблытваць' і *збівацца з толку* 'даходзіць да замяшання, разгубленасці; заблытвацца', 'пачынаць весці няправільны, заганны спосаб жыцця, кепска паводзіць сябе'; *зрушыць з месца* 'паспрыяць ажыццяўленню чаго-н., прасунуць наперад (справу, праблему і пад.' і *зрушыцца з месца* 'атрымаць далейшае развіццё. Пра праблему, справу і пад.'; *абсыпаць золатам* 'шчодро абдорваць, абагачаць' і *абсыпацца золатам* 'вельмі нажывацца, узбагачацца'; *збіваць з тропу* 'выклікаць замяшанне, разгубленасць; заблытваць' і *збівацца з тропу* 'даходзіць да замяшання, разгубленасці; заблытвацца', 'пачынаць внесці няправільны, заганны спосаб жыцця, кепска паводзіць сябе'; *сарваць з языка* 'апырэдзіўшы каго-н., сказаць тое, што хацеў выказаць іншы' і *сарвацца з языка* 'міжвольна, нечакана вымаўляцца' *убіваць у галаву* 'частым паўтарэннем прымушаць каго-н. засвоіць, запомніць што-н.', 'настойліва ўнушаць што-н., пераконваць у чым-н.' і *ўбівацца ў галаву* 'моцна засвойвацца, запамінацца кім-н.', 'настойліва насаджацца кім-н.'; *звальваць з плячэй* 'вызвільна ад чаго-н. цяжкага, непрыемнага' і *звальвацца з плячэй* 'перастаць абцяжарваць каго-н.';

11) прыметнік з назоўнікам, ужытыя ў розных склонавых формах: *мёртвая хватка* 'здольнасць упарта дабівацца свайго' і *мёртвай хваткай* 'вельмі моцна, трывала, так, што нельга раз'яднаць; намёртва';

12) два назоўнікі, другі з якіх ужыты ў адной і той жа склонавай форме, але з рознымі прыназоўнікамі: *слова за слова* 'паступова, мала-памалу (разгаварыцца, расказаць, вылажыць і пад.)', 'спрачаючыся, прырэчачы адзін аднаму (пасварыцца, разгаварыцца і пад.)' і *слова ў слова*

'даслоўна, абсалютна дакладна, без скажэння (пераказаць, паўтарыць, запомніць, перадаць і пад.)'; *вока за вока* 'адплата злом за прычыненае зло' і *вока на вока* 'без сведак, без пабочных асоб (гаварыць, сустракацца, заставацца і пад.)', 'без саюзнікаў, памочнікаў, без падтрымкі з боку каго-н. (быць, аказацца, сустракаць небяспеку і пад.)';

13) часціца *не* з рознымі прыназоўнікавымі формамі займенніка: *не ў сабе* 'у вельмі дрэнным настроі, моцна ўсхваляваны' і *не на сабе* 'кепска, блага; няёмка, прыкра, нядобра';

14) злучнік *як* з рознымі склонавымі формамі аднаго і таго ж назоўніка: *як гразь п'яны* 'вельмі моцна' і *як гразі* 'вельмі многа, у вялікай колькасці';

15) часціца *ні* з аднолькавай склонавай формай аднаго і таго ж назоўніка, які мае пры сабе розныя прыназоўнікі: *ні на грош* 'ніколькі, зусім (не мець, не верыць і пад.)' і *ні за грош прападаць, гінуць і пад.* 'зусім дарэмна, без падстаў'.

Фразеалагічнымі паронімамі некаторыя даследчыкі лічаць і ўстойлівыя адзінкі, якія маюць у сваім саставе розную колькасць лексем. У паранімічнай пары адна фразеалагічная адзінка ўтворана па мадэлі «прыназоўнік + назоўнік», а другая – «прыназоўнік + займеннік (лічэбнік) + назоўнік»: *на капыл* 'якім-н. спосабам, на які-н. узор; так, як прынята, заведзена дзе-н. ці ў каго-н.' і *на свой капыл* 'па-свойму, на свой узор, лад (рабіць, зрабіць што-н.)' і *на адзін капыл* 'вельмі падобныя, аднолькавыя'; *на рукі* 'ў асабістае распараджэнне, падпарадкаванне' і *на ўсе рукі* 'выключны, здольны, здатны да ўсяго'; *з рук* 'з-пад чыёй-н. улады, залежнасці' і *з першых рук* 'непасрэдна ад сведкі, відавочніка; з самых дакладных крыніц (атрымліваць якую-н. інфармацыю, даведвацца, чуць і пад.)'; *на месцы* 'непасрэдна там, дзе што-н. адбылося, было ці будзе' і *на сваім месцы* 'адпавядае свайму прызначэнню, справе, якой заняты'; *на манер* 'якім-н. спосабам, на які-н. узор; так, як прынята, заведзена дзе-н. ці ў каго-н.' і *на адзін манер* 'вельмі падобныя, аднолькавыя'.

Фразеалагізмы-паронімы – неаднародныя сугучныя адзінкі, якія нятоесныя па сваёй семантыцы, лексічнай спалучальнасці і не з'яўляюцца ўзаемазамяняльнымі. Фразеалагізмы-паронімы аб'ядноўваюцца ў пары (*паварочваць твар – паварочваць тварам, сарваць з языка – сарвацца з языка, браць на душу – браць за душу*). І толькі некаторыя ўтвараюць рады з трох ці болей адзінак: *тыцкаць нос – тыцкаць носам – тыцкаць пад нос; да глыбіні душы – з глыбіні душы – у глыбіні душы; з носа – з-пад носа – пад нос; без галавы – з галавой – за галавой – праз галаву*. Паміж сабой яны суадносяцца як функцыянальна самастойныя моўныя адзінкі з рознымі значэннямі.